

UOT 81'44;81-2

NİCABƏT İSLAMOVA

“QAMUSUL-MUHİT”-DƏ SÖZLƏRİN DÜZÜLÜŞÜ VƏ İZAHİ

Lüğət dedikdə hər hansı bir dildə olan sözlərin böyük bir qisminin kökləri, işləndiyi yerlər, gəldikləri mənalar, başqa dillərdə olan qarşılıqları, sinonimləri, ümumiyyətlə sözə aid olan hər şeyin toplandığı bir kitab ağılımıza gəlir. Həm dövrümüzdə, həm də bizdən əvvəl yaşayıb yaratmış dilçi alimlər də hər bir millətin dilinin o milləti digərlərindən fərqləndirən əsas amil olduğunu təsdiq edirlər. Hər bir dilin ana xəzinəsi onun lüğət kitablarıdır. Dili təmiz saxlamanın, kənar dillərdən olan sözlərin hər hansı bir dildə işlənən sözləri sıxışdırıb çıxardaraq onun yerini tutmasının qarşısının almağın birinci yolu həmin dildə olan lüğətlərin yazılması və çoxaldılmasıdır.

Lüğət bizim hər zaman etibar edərək müraciət etdiyimiz və hər bir söz haqqında orada yazılanları mübahisə etmədən, tərəddüdsüz qəbul etdiyimiz bir mənbədir. Bütün bunları da nəzərə alsaq lüğətin hər bir millətin inkişafı və tarix səhnəsində qalması üçün nə qədər vacib bir mənbə olduğunu söyləyə bilərik.

Ərəb dilinin bəşəriyyətin ən qədim və zəngin dillərindən olduğu dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Lakin, lüğətçiliyə və lüğətlərin tərtibinə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Ərəb dilində lüğətçilik ənənələri digər dillərə nisbətən daha gec yaranmağa başlamışdır. Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islam dininin gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. İllər ötüb keçdikcə ard-arda zəngin söz ehtiyatına malik olan maraqlı lüğət kitabları yazılmışdır. Belə kitablardan biri də “Qamusul-muhit” adı ilə məşhur olan lüğətdir.

Açar sözlər: lüğətçilik, “Qamusul-muhit”, söz kökü, bab, söz ehtiyatı.

Lüğət dedikdə hər hansı bir dildə olan sözlərin böyük bir qisminin kökləri, işləndiyi yerlər, gəldikləri mənalar, başqa dillərdə olan qarşılıqları, sinonimləri, ümumiyyətlə sözə aid olan hər şeyin toplandığı bir kitab ağılımıza gəlir. Həm dövrümüzdə, həm də bizdən əvvəl yaşayıb yaratmış dilçi alimlər də hər bir millətin dilinin o milləti digərlərindən fərqləndirən əsas amil olduğunu təsdiq edirlər. Hər bir dilin ana xəzinəsi onun lüğət kitablarıdır. Dili təmiz saxlamanın, kənar dillərdən olan sözlərin hər hansı bir dildə işlənən sözləri sıxışdırıb çıxardaraq onun yerini tutmasının qarşısının almağın birinci yolu həmin dildə olan lüğətlərin yazılması və çoxaldılmasıdır.

Ərəb dilinin bəşəriyyətin ən qədim və zəngin dillərindən olduğu dünya dilçiləri tərəfindən qəbul edilmiş bir faktdır. Lakin, lüğətçiliyə və lüğətlərin tərtibinə gəldikdə isə burada vəziyyət tamamilə başqa cürdür. Ərəb dilində lüğətçilik ənənələri digər dillərə nisbətən daha gec yaranmağa başlamışdır. Bir çox başqa elmlər kimi ərəb dilində olan lüğətlərin tərtibatı da islam dininin gəlişindən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. İllər ötüb keçdikcə ard-arda zəngin söz ehtiyatına malik olan maraqlı lüğət kitabları yazılmışdır. Belə kitablardan biri də “Qamusul-muhit” adı ilə məşhur olan lüğətdir.

Firuzabadi 1410-cu ildə yazıb tamamladığı “Qamusul muhit” də kəlmələri Cövhəri üsulu ilə düzmüşdür. Bu da dilçilərin işlərini xeyli asanlaşdırmışdır. Bundan başqa o həmçinin ərəb lüğətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq qısaltmalardan da istifadə etmişdir. Bu qısaltmalardan bəzilərinə nəzər salaq. Lüğətdə “ج-ع” hərfi çoxluq mənasını bildirir, “ع-اين” hərfi yer adlarını bildirir, “د-دل” hərfi şəhər adlarını, “م-ميم” kənd adlarını bildirmək üçün istifadə edilmişdir. Əsərin kənarında haşiyələr yazılmışdır.

Əsərə əlavə də çoxlu şərh və haşiyələr yazılmışdır. Bu şərh və haşiyələr içərisində ən çox tanınanı Murtaza əz-Zəbitin qələmə aldığı “Tacul-arus min cəvahirul-qamus” adlı əsəridir. Ərəb dilində yazılmış əsərdə “Qamusul-muhit” geniş bir şəkildə araşdırılmışdır. Digər bir

müəllif Tahir Əhməd əz-Zavi əsərdəki sözləri köklərinin birinci hərfəsinə görə düzərək “Tərtibul-Qamusul-muhit alə tariqatıl-misbahil-munir və əsasil-bəlağa” adı ilə nəşr etdirmişdir.

Şərh, haşiyə və tərcümələr vasitəsilə tədqiq olunan “Qamusul-muhit”-ə geniş həcmli tənqidi mətnlər də yazılmışdır. Belə tənqidi mətnlərdən biri də Məhəmməd Səadullah b. Nizaməddin əl-Hindi əl-Muradabadi tərəfindən qələmə alınan “Əl-Qaulul-məanus fi sıfatil-Qamus” adlı əsərdir. Bu əsərdə müəllif “Qamusul-muhit”-i otuz beş istiqamətdə tədqiq etmişdir. Əhməd Fəris əş-Şidyak adlı digər bir müəllif də “Qamusul-muhit”-i iyirmi dörd hissədə tənqid etmişdir.

“Əl-Qamus” əsəri bir neçə dəfə tərcümə olunmuşdur. Bu əsər ilk dəfə 1632-ci ildə İtaliyada latın dilinə tərcümə olunmuşdur. Bundan sonra əsəri Məhəmməd b. Yahya fars dilinə tərcümə etmişdir. Daha sonra isə adı çəkilən əsər türkcəyə tərcümə olunmuşdur. Bunlardan başqa öz dövrünün tanınmış müəlliflərindən olan Əhməd Fəris “Qamus”u tədqiq və tərcümə etmiş, onda olan müsbət və mənfi cəhətləri ortaya çıxaran əsər yazmışdır. Mütərcim Asim əfəndiyə qədər XVI əsrdə Şeyx Əhməd “Qamusul-muht”i “Babus” adı ilə qısa şəkildə tərcümə etmişdir.

“Qamusul-muhit”in ən çox məşhur olan tərcüməsi Mütərcim Asim tərəfindən edilmişdir. Asimim 5 illik gərgin əməyi nəticəsində meydana gələn bu möhtəşəm əsər 1225 (1810)-ci ildə tamamlanaraq II Murada təqdim olunmuşdur. II Murad tərəfindən çox bəyənilən əsər tezliklə nəşr olunmuşdur.

Ümumiyyətlə ərəb dilində lüğət mənasına gələn iki sözdən istifadə edilir. Bunlardan birincisi “المعجم” sözüdür. Bu sözün istifadə tarixi daha qədimlərə gedir. Bu ifadədən daha geniş istifadə olunur. Mucəm sözün morfoloji baxımdan nəzər salaraq ismi-məful kimi götürsək bu sözün bağlı, örtülü olan nəyisə açan mənasına gəldiyini deyə bilərik. Yəni bu zaman həmin ifadənin “sözlərin mənalarnın açıldığı bir yer” mənasında işləndiyini söyləmək olar. Eyni sözü məsdər kimi götürsək də bu söz yenə də eyni mənaya gəlir.

Digər söz isə “القاموس” kəlməsidir. Qamus sözü ق م س hərflərindən əmələ gələn “قمس” kökündən əmələ gəlmişdir. Sözün kökünün əmələ gətirdiyi mənalara baxsaq görərik ki, bu söz suya girmək, suyun dərinliklərinə baş vurmaq kimi mənalara gəlir. “القاموس” – Qamus sözü isə dənizin dibi, dənizin ən dərin yeri kimi mənalara gəlir. Bütün bunlardan da göründüyü kimi “qamus” sözü lüğət mənasına gəlmir. Belə olan surətdə ortaya sual çıxır ki, bəs nəyə görə ərəblər lüğət mənasında bu sözdən istifadə edirlər. Bunu bilmək üçün bu sözün ilk işləndiyi yerlərə nəzər salmaq lazımdır.

Ərəb dilçilərinin tədqiqatları göstərmişdir ki, bu söz vasitəsi ilə yazdığı lüğətə ad verən ilk müəllif Firuzabadi olmuşdur. Firuzabadiyə qədər heç kim bu sözdən nə lüğət mənasında, nə də hər hansı bir kitaba ad vermək məqsədi ilə istifadə etməmişdir. Onu da qeyd edək ki, Firuzabadi də “qamus” sözünü məhz lüğət mənasında istifadə etməmişdir. Sadəcə yazdığı lüğəti bu sözlə adlandırmışdır. Həmin dövrdə yazdıqları kitablara çox mənaya gələn sözlərin ad olaraq verilməsi müəlliflər tərəfindən ənənə halını almışdır. Firuzabadi də bu ənənəni davam etdirərək okean mənasına da gələ bilən “qamus” sözündən istifadə edərək əsərinə “Qamusul-muhit” adını vermişdir. Bu haqda müəllif belə demişdir: Mən yazdığım kitaba “Əl-Qamusul-muhit” adını verdim çünki bu əsər “Əl-Bəhrul-Əzəm”-dir [2, s. 45-51]. Yəni ən böyük dənizdir. Bununla da o əsərinin zəngin və samballı olduğunu bildirmək istəmişdir. “Qamusul-muhit” ərəbcə olan sözləri ərəbcə izah edən bir lüğətdir. Yəni izahlı lüğətdir. Firuzabadi əvvəlcə “Əl-lamiul-mulamul-ucabu əl-cami beynəl-muhkəm val-ubab” adlı bir lüğət yazmaq istəyirdi, lakin, beş cildini yazdıqdan sonra fikrindən vaz keçmişdir. Daha son-

ra yenidən lüğətçilik istiqamətində tədqiqatlarını davam etdirərək yeni bir lüğət hazırlamışdır.

Doğurdan da Firuzabadının bu əsəri hamı tərəfindən təqdirlə qarşılanmışdır. Həm dövrün müəllifləri, həm daha sonrakı dövrlərdə yaşamış alimlər bu lüğətin həqiqətən sözlərin okeanı olduğunu bildirmişlər. Bu əsər o qədər məşhur olmuşdur ki, sonralar əsərin adındakı “qamus” sözü lüğət mənasında işlənməyə başlamışdır. Beləliklə, bu söz insanların leksikonunda öz əvvəlki mənaları ilə yanaşı yeni bir mənada da işlənməyə başlamışdır.

Sözlər müxtəlif maddələrə uyğun düzülmüşdür. Hər bir maddənin başında həmin sözün mənəbəyinin hansı dilə aid olduğu göstərilmişdir.

Bunu da qeyd edək ki, lüğətdə həmçinin küllü miqdarda tibbi terminlərin də mənaları yazılmışdır. Burada həmçinin tibbi cəhətdən faydalı olan otlardan da bəhs edilmişdir. Müəllif həmin otların adları ilə yanaşı onların köməyi ilə hansı xəstəlikləri müalicə etməyin mümkün olması barəsində də məlumat vermişdir.

Firuzabadının yazdığı lüğətlər içərisində ən məşhuru “Qamusul-muhit” olsa da, digər lüğətləri də dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Həmin lüğətlərə qısa da olsa nəzər salaq:

1. “Tahbirul-muvaşşin fi-tabiri bi-sin va şin.” Bu əsərdə müəllif eyni zamanda həm şin həm sin hərfi ilə yazıla bilən kəlmələri bir araya toplayaraq onların mənalarını geniş şəkildə izah etmişdir.

2. “Əl-dürulul-mubəssəsə fi qurelil-musəlləsə.” Bu əsərdə hərəkələri dəyişdiyi zaman mənaları da dəyişə bilən sözlər toplanmışdır [6, s. 142-143; 8, s. 143-144].

Bu məqalədə tədqiqat obyektimiz “Qamusul-muhit” olduğuna görə məhz bu kitabda olan sözlərin düzülüşünə nəzər salaq. Məsələn: kitab, cəlb, kəlb, harb, kəsb, cəzb (h, r, b), məktəb (k, t, b), təcürbə (c, r, b) sözlərin hamısı eyni babdadırlar. Yəni burada da qeyd edildiyi kimi “faslul-ba” babındadırlar. Bu məlumatlara əsaslanaraq hər hansı bir sözü aşağıdakı ardıcılıqla tapa bilərik.

Bunun üçün əvvəlcə mənasını bilmək istədiyimiz sözün əvvəlcə kök hərfini tapırıq.

İkinci mərhələ olaraq sözün kökünün son hərfindən nəzərə alınaraq həmin sözün mənsub olduğu babı açırıq.

Sonra həmin sözün ilk hərfinə görə yazıldığı fəslə axtarıb tapırıq.

Daha sonra isə sözün ikinci hərfinə də əsaslanaraq həmin sözün yazıldığı yeri dəqiq olaraq tapa bilərik.

Məsələn Qamusul-muhitdə “ğaşvun” sözünü tapmaq istəyirik. Buna görə “ğşv” söz kökünə baxırıq. Bu sözün kökündə son hərflər “v” hərflidir. “v” hərfi əlifbanın iyirmi beşinci hərflidir. Qamusul-muhitdə vav babında sonu “v” olanlar bölümünə baxmaq lazımdır. Burada “ğayn” hərfi ilə başlayanlara baxırıq. Burada “ğşv”-yə baxaraq “ğaşvun” sözünü tapırıq. Əl-ğatmun-“ğtm” kökündəndir. Hər hansı bir canlının istiliyinin onun huşunu itirəcək dərəcədə olmasını bildirir.

أَغَبَ - hər hansı bir sözü düzgün şəkildə tələffüz edə bilməmək mənasına gəlir.

غَمَّ - qara rəngə çox yaxın olan boz rəngə deyilir.

إِغْبَا - bir adamın yanına onu bezdirəcək qədər gedib-gəlməyə deyilir.

تَوَمَّعَ - bir şeyin içinə başqa bir şey qatmaq.

غَيْبَ - fitnə, qarışıqlıq, dava

əl-tağabun- bu söz təfəul babındadır və biri birini aldatmaq mənasına gəlir.

əl-iğtiban-nəsə bir şeyi qolunun altında gizlətmək mənasına gəlir.

əl-ğabin-kor, kar, əli iş tutmayan bir adama deyilir.

Kitabda sözlərin yazılışına nəzər salsaq görürük ki, sətirlər arasındakı bəzi sözlər mötərizə içərisində yazılıb. Həmin söz ana sözdür. Əvvəlcə sözü yazıb. Onun kənarında isə izahını geniş şəkildə vermişdir.

Ümumiyyətlə bu lüğətin tədqiqi bu gün də çox aktualdır. Çünki dünyanın söz ehtiyatı baxımından ən zəngin dillərindən biri olan ərəb dilində bu gün çap olunan lüğətləri “Qamusul-muhit”lə, həmçinin həmin dövrlərdə yazılmış lüğətlərlə müqayisə etdikdə bizim onlardan öyrənəcək hələ çox şeyin olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Asım. Türk dünyası edebiyatçıları ansiklopedisi. I c., Ankara, 2002, 532 s.
2. Hüseyin A.M. Əl-Firuzabadi val Qamus. Məcəllətul-kulliiyyətul-arab. IV c., Bağdad, 1961, 389 s.
3. Hulusi K. Əl-Kamusul-muhit, 44 cildə, c. 24, İstanbul: TDVİA, 2012, 588 s.
4. Hulusi K. Firuzabadi. 44 cildə, c. 13, İstanbul: TDVİA, 1996, 555 s.
5. Karşlı İ. Mütercim Asım efendi ve arap lüğətçiliğinde yeri, Erzurum, 2000, 226 s.
6. Sönmez M.A. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi: 44 cildə, XIII c., İstanbul, 2012, 555 s.
7. Firuzabadi əş-Şirazi. Qamusul-muhit. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu. Şifr: D-11/29.
8. <http://www.nisanyansozluk.com.tr>

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: İslamovanecabet77@gmail.ru

Nisabət İslamova

ORDER AND EXPLANATION OF WORDS IN “QAMUS AL-MUHIT”

When we say dictionary, a book with the roots of a large part of words in any language, where they are processed, the meanings, their equivalents in other languages, synonyms, in general everything related to the word comes to mind. Linguistic scholars of our time, as well as our predecessors, have argued that the language of each nation is the cornerstone of distinguishing it from others. The main treasure of each language is its vocabulary books. The first way to keep the language clean, to prevent foreign words from taking its place by compressing the words in any language is to write and multiply the dictionaries in that language.

Dictionary is a source that we rely on at all times and accept every word about it without arguing or hesitating. With all of this in mind, we can tell how important the dictionary is for each nation to remain on the stage of development and history.

It is a fact that the Arabic language is one of the most ancient and rich languages of mankind, accepted by world linguists. However, when it comes to vocabulary and the compilation of dictionaries, the situation is quite different. The traditions of vocabulary in Arabic began to emerge later than in other languages. Like many other sciences, the compilation of dictionaries in Arabic has also begun to develop since the advent of Islam. Over the years, interesting dictionary books with rich vocabulary have been written. One of such books is a dictionary known as “Qamus al-muhit”.

Keywords: *vocabulary, “Qamus al-muhit”, root word, equal, lexicon.*

Ниджабет Исламова

ПОРЯДОК И ОБЪЯСНЕНИЕ СЛОВ В «ГАМУСУЛЬ-МУХИТ»

Под словарем мы обычно понимаем книгу, в которой собрана большая часть слов на любом языке, их корни, контексты, значения, их соответствия в других языках, синонимы, в целом все, что относится

к слову. Как современные ученые-языковеды, так и жившие до нас подтверждают, что язык каждой нации является основной опорой, отличающей эту нацию от других. Главное богатство каждого языка – это его словарные книги. Первый способ сохранить язык чистым, не допустить, чтобы иноязычные слова вытеснили слова, используемые в данном языке, и заняли их место – это написание и воспроизведение словарей на этом языке.

Словарь – это источник, к которому мы всегда обращаемся с уверенностью и принимаем без колебаний, несмотря на то, что там написано о каждом слове. Учитывая все это, мы можем сказать, что словарь является важным источником для развития и сохранения на исторической сцене каждой нации.

Арабский язык – это один из древнейших и богатейших языков человечества, данный факт признается всеми мировыми лингвистами. Однако, что касается лексикографии и составления словарей, то здесь ситуация совсем другая. Традиции лексикографии в арабском языке стали возникать позднее, чем в других языках.

Как и многие другие науки, составление словарей на арабском языке стало развиваться после прихода ислама. Много лет спустя были написаны интересные словарные книги с богатым запасом слов. Одна из таких книг – словарь, известный как «Гамусуль-мухит».

Ключевые слова: *лексикография, «Гамусуль-мухит», корень слова, глава, словарный запас.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi:

İlkin variant 07.11.2019

Son variant 30.01.2020